

*Вишиња Станчић**
Институт за политичке студије, Београд

ФИЛОЗОФСКИ ТЕМЕЉИ ЛИБЕРАЛИЗМА**

„...Многи одлучујући политички догађаји у XX веку, а нарочито јачање национализма и, однедавно, разних врста фундаментализма, нарочито после слома совјетске државе, затим интензивирање улоге етничке и верске искључивости у вођењу ратова и формирању држава- потпуно су супротни очекивањима свих политичких филозофија заснованих на Просвећености.”¹⁾

Џон Греј

Сажетак

У овом раду аутор се најпре бави разматрањем филозофских претпоставки либерализма, односно настојањем либералних мислилаца да свој захтев за важењем либералних принципа и своју приврженост либералним вредностима заснују на универзалним аргументима. У оквиру либералне традиције, коју одликује богата историјска разноврсност, издвајају се три посебне струје у образлагању либералних принципа: учење о природним правима, утилитаристичка теорија и уговорни приступ. У раду се даље разматрају специфичне аргументације ових приступа у испити-

* Истраживач сарадник

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1) Џон Греј, *Либерализам*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 120.

вању сопствених темеља, као и њихови евентуални недостаци. Други део рада посвећен је испитивању односа либералне теорије и просветитељског покрета, односно вредности и постулата које ове две интелектуалне традиције деле. С обзиром на специфичну концепцију човека и историје, на којој су ове две традиције утемељене, разматра се у којој мери се либерализам као доминантна политичка теорија модерног доба ослања на идеје не мање утицајног и значајног покрета Просветитељства.

Кључне речи: либерализам, Просветитељство, теорија природних права, утилитаризам, методолошки индивидуализам, морални индивидуализам.

ТРАГАЊЕ ЗА ТЕМЕЉИМА

Либерализам, за који можемо рећи да се јавља као интелектуални покрет у посттрадиционалном друштву Европе, представља доминантну политичку теорију модерног доба, а као што истакнути енглески филозоф Џон Греј (John Gray) истиче: „Његови постулати су најспецифичније карактеристике модерног живота-самосталан појединац са својим интересом за слободу и приватност.”²⁾ Оно што нам сваки историчар идеја упорно понавља јесте то да је за дубље разумевање било које интелектуалне традиције или политичког покрета неопходно разматрати историју саме идеје, односно њено порекло у одређеним политичким, културним и економским околностима, као и даљи историјски развој, који је нужно обележен интеракцијом и суочавањем са опонентским ставовима.

Можемо рећи да се либерализам јавља као реакција на специфичне кризе друштвено-политичких поредака у којима је настао. Као интелектуална традиција либерализам се најпре јавља у Енглеској у XVII веку, као израз идејне борбе против режима апсолутне монархије, резултујући победом парламентарних снага у Славној револуцији 1688. године и успостављањем уставне, парламентарне монархије. У делима релевантних енглеских мислилаца Џона Лока (John Locke) и Томаса Хобса (Thomas Hobbes) који су стварали у XVII веку наилазимо на идеје које изражавају модеран индивидуалистички поглед на свет (насупротив традиционалном организацистичком), на коме се заснива либерална традиција. Лок се у

2) Џон Греј, *Либерализам*, *op. cit.*, стр. 109.

својим делима залагао за интелектуалну и економску слободу, које представљају кључне постулате либерализма. Оно што је за Хобса била чињеница - појединац са својим личним партикуларним интересима, либерализам је претворио у своју норму. У средишту индивидуалистичких теорија налази се суверени појединац са својим правима и интересима, који претходи успостављању друштва, па се тако може рећи да методолошки индивидуализам (насупротив методолошком колективизму) представља један од најважнијих конститутивних принципа либералне теорије.

Иако су се, дакле, либералне идеје јавиле у XVII веку, сам израз 'либералан' почиње да фигурира тек у XIX веку, тако што је 1812. године једна шпанска партија названа '*liberales*'.³⁾ Либерални покрет јавио се као реакција на доктринарни конфликт, односно плурализам погледа на свет који је обележио период након појаве Реформације у XVI веку праћене суровим верским ратовима. Када је реч о самој генеалогии либерализма, индикативно је поменути становиште Џона Ролса (John Rawls) који почетак либералне традиције везује за појаву Реформације: „Историјско порекло политичког либерализма (и либерализма у општијем смислу) је реформација и оно што је уследило после ње, укључујући и дуготрајна спорења о верској толеранцији у XVI и XVII веку. То је почетак нечега што личи на модерно схватање слободе савести и слободе мисли.”⁴⁾ Реформација је, како даље истиче Ролс, довела до верског плурализма, који је подстакао вредносни плурализам у другим сферама, а тај плурализам ће почевши од краја XVIII века постати трајно обележје културе. Либерализам је, дакле, прихватио протестантско наслеђе које се огледа у праву на индивидуално тумачење, а пандан ове слободе бирања вероисповести у економској сфери јесте слобода остваривања сопственог интереса, која представља још један од дистинктивних постулата либералне теорије.

Теоретичари либерализма су од самог настанка либералне теорије, коју одликује богата историјска разноврсност (која представља инхерентну карактеристику свих филозофских идеја), трагали за филозофском основом либерализма. Трагали су, дакле, за темељом либералних вредности и принципа, настојећи да либералне захтеве заснују на универзалним аргументима, како би се они односили на цело човечанство, а не само на специфичне политичке

3) *Ibidem*, стр. 7.

4) Џон Ролс, *Политички либерализам*, Филип Вишњић, Београд, 1998, стр. 22.

заједнице. Како Џон Греј истиче: „Још од своје појаве као специфичне струје мисли и праксе у раномодерној Европи, либерализам није престајао да се бави испитивањем сопствених темеља. Као покрет успостављен да доведе у питање многе традиције друштава у којима је настао, либерализам није могао остати задовољан представом о себи по којој је он само епизода у авантури модерности.”⁵⁾

У оквиру либералне традиције издвајају се три посебне струје у образлагању либералних принципа.⁶⁾ Најпре се јавља учење о природним правима као филозофска претпоставка либерализма, а представници оваквог схватања јесу Џон Лок (John Locke) и Роберт Нозик (Robert Nozick). Према овом учењу човек поседује по природи, и тиме независно од своје воље, а нарочито од воље других, одређена индивидуална права: право на живот, слободу и својину. Ова права су заснована на самој људској природи, па су самим тим предуговорна, што значи да не зависе од специфичне моралне заједнице или правног поретка, него имају морални примат у односу на било коју друштвену и политичку институцију. У том смислу ова права су *природна, универзална и неотуђива*.

Природна права представљају захтеве појединаца у односу на друга људска бића, а најпре у односу на државу, па се тако захтев за успостављањем граница власти оправдава позивањем на специфичну концепцију људске природе, односно позивањем на изворно људско стање које се карактерише као стање слободе и једнакости. Овакво схватање изражено је у *Декларацији независности* из 1776. године, као и у *Декларацији о правима човека и грађанина* из 1789. године, која представља један од кључних докумената Француске револуције. Овом декларацијом афирмисан је темељни принцип либерализма - принцип ограничене државе чија се функција састоји у заштити индивидуалних права: „Циљ сваког политичког удруживања је очување природних и незастаривих права човека.”⁷⁾ Захтеви ових декларација, које су настале у специфичним политичким заједницама, односе се на сва људска бића као таква, у чему се огледа њихова тежња ка универзалности.

Иако је учење о природним правима које претендује на универзално важење неспорно значајно, најпре као побуна против ап-

5) Џон Греј, *Либерализам*, *op. cit.*, стр. 65.

6) *Ibidem*, стр. 65.

7) Наведено према: Норберто Бобио, *Либерализам и демократија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 24.

солутистичких институција у време свог настанка у XVII веку, а затим и као алтернативна теорија у односу на морални релативизам у XX веку, поставља се питање да ли се оваквој концепцији људске природе и друштва могу упутити извесне примедбе. Најпре, потенцијалне тешкоће теорије о природним правима тичу се самог покушаја да се специфична моралност, у приватној или јавној политичкој сфери, заснује на одређеном схватању људске природе. Свака концепција људске природе инхерентно је обележена произвољношћу, јер није могуће са сигурношћу саставити коначну листу специфичних људских карактеристика, око које би се сложиле све свеобухватне филозофске, религијске или моралне доктрине. Још једна, не мање значајна, слабост оваквог приступа огледа се у могућности да, услед вишеструкости права, појединачна права дођу у међусобни сукоб. Људски циљеви и вредности су рационално несамерљиви, па је тако несводљиви плурализам вредности трајно и инхерентно обележје комплексне људске моралности.

Утилитаристичка теорија представља струју либерализма која пориче постојање природних права, нудећи другачију филозофску претпоставку либерализма. Најистакнутији представник оваквог схватања јесте Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill) који је, наглашавајући како се постојање природних права која претходе институцији власти не може доказати, поставио начело корисности, односно највеће среће као критеријум којим треба да се руководе они који владају. Овај врховни принцип корисности заснован је на објективном сазнању да људи теже задовољству и избегавају бол, па је тако примарна функција државе остварење највеће среће за највећи број својих грађана.

Из овога следи да је ограничење слободе легитимно уколико доприноси општем благостању. Слабост утилитаристичке позиције огледа се, дакле, у томе што слобода и опште добро представљају вредности, односно циљеве који могу доћи у међусобни сукоб. У том случају индивидуална слобода је вредност која бива ограничена зарад врховног принципа опште добробити, и то је импликација која не може бити оправдана са становишта класичне либералне теорије. Сам Мил, међутим, у свом чувеном делу *О слободи* изражава неконзистентан став у односу на то да ли слобода представља само инструменталну, или пак и интринсичну вредност, па тако наилазимо на два различита оправдања слободе.⁸⁾ Он

8) Џон Стјуарт Мил, *О слободи*, Филип Вишњић, Београд, 1988, стр. 114.

говори о слободи као инструменталној вредности, користећи утилитаристичку аргументацију која подразумева општу самерљивост људских циљева, захваљујући томе што постоји јединствени критеријум, принцип корисности, за процењивање вредности. Поред оваквог оправдања слободе, у Миловом делу наилазимо и на помало поетичну апологију индивидуалне слободе, у којој он истиче интринсичну вредност испољавања индивидуалности, односно вршења избора, чак и када је за појединца корисније да буде патерналистички вођен. Оваквим својим приступом Мил је ублажио тензију између либералног принципа моралног индивидуализма и моралног колективизма класичне утилитаристичке теорије.

Насупрот колективистичким импликацијама утилитаристичке теорије, уговорни приступ у сфери образлагања либералних принципа представља индивидуалистичку одбрану либералног поретка. Поред овога, слабост утилитаристичког приступа огледа се и у томе што ми не можемо да имамо потпуни увид у то шта производи корист, односно доводи до општег благостања. Најистакнутији представник уговорног приступа Џон Ролс залаже се за класични либерални принцип највеће једнаке слободе, који у утилитаристичкој теорији бива ограничен.⁹⁾ У односу на учење о природним правима, уговорни приступ одбацује тезу о универзалности природних права.

Ролсово оправдање либералних принципа, који конституишу политичку заједницу и представљају основну структуру друштва, заснива се на уговорној природи ових принципа. Појединци бирају ове принципе, несвесни својих специфичних концепција доброг живота, односно не знајући у ком су положају у друштву. С обзиром на овакву фер процедуру избора конститутивних политичких принципа, Ролс сматра да су на тај начин изабрани принципи рационални за све. Значајна предност оваквог приступа састоји се у томе што се полази од чињенице постојања мноштва свеобухватних филозофских, религијских и моралних доктрина, односно постојања мноштва рационално несамерљивих погледа на свет.

Уговорни приступ, дакле, прихвата чињеницу моралног разилажења.¹⁰⁾ Поставља се, међутим, питање да ли се и оваквом

9) Џон Ролс, *Теорија правде*, ЦИД, Службени лист СРЈ, Подгорица, 1998.

10) О проблему моралног разилажења и његовим импликацијама видети детаљније у: Вишња Станчић, „Проблем моралног разилажења - етички и културни релативизам”, *Култура полиса*, год. IX (2012), бр. 19, стр. 51-61.

приступу образлагања либералних принципа могу упутити извесне примедбе. Иако Ролс ове принципе сматра рационалним за све, на основу саме фер процедуре њиховог избора, ипак се не ради о дедуктивној нужности, која се захтева уколико постигнути консензус није само *modus vivendi*, који Ролс жели да избегне. Да би избегао овакву провизорност либералних принципа, Ролс мора да претпостави историцистичку одбрану либерализма, по којој једино либералне институције доприносе благостању и на основу тога бивају фаворизоване.

ЛИБЕРАЛИЗАМ И ПРОСВЕТИТЕЉСТВО

Од свог настанка, па надаље кроз векове, либерална традиција трагала је за својим потврђивањем и утемељењем у различитим филозофијама, односно теоријама морала. Без обзира на богату историјску разноврсност, има основа говорити о јединству либералне традиције.¹¹⁾ Можемо рећи да је специфична концепција човека и друштва, која је по свом карактеру модерна, оно што одликује различите варијанте либералне теорије. Либерална концепција човека и друштва је *индивидуалистичка*- зато што наглашава морални примат индивидуе у односу на било коју друштвену или политичку институцију; она је затим *универзалистичка*- захваљујући тези о моралном јединству људских бића, и ирелевантности специфичних историјских и културних форми; и најзад она је *мелиористичка*- јер истиче могућност побољшања и усавршавања друштвених институција и политичких уређења, као и општег напретка. Ова последња карактеристика чини либерализам активистичком филозофијом *par excellence*.

На основу овога можемо закључити о зависности либерализма од специфичног схватања човека и историје. Либерална теорија ослања се на концепцију човека као прогресивног бића, која даље имплицира мелиористичку филозофију историје, па се тако показује повезаност између антрополошких и историјских елемената. Захтев за универзалношћу и мелиористичка филозофија историје јесу две идеје конститутивне за либерализам, које се ослањају једна на другу. Захтев за универзалним важењем либералних принципа утемељен је на њиховој заснованости на разуму, док се мелиористичка филозофија историје огледа у тези о могућности

11) Џон Греј, *Либерализам*, *op. cit.*, стр. 9.

усавршавања људског живота кроз употребу критичког разума, односно тези о либералним институцијама као јединим за побољшање људског живота.

Мелиористичка филозофија историје, карактеристична за либералну теорију, представља једну од најважнијих идеја Просветитељства. Како истиче Џон Греј: „У другој половини XVIII века историја либерализма у континенталној Европи и ширење Просвећености морају се посматрати као аспекти једне и исте струје мишљења и праксе.”¹²⁾ Овде се намеће питање о томе какав је однос између филозофије либерализма и Просветитељства, и да ли се ови интелектуални покрети могу у потпуности поистоветити.

Како се наводи у *Енциклопедији политичке културе*: „Просветитељство је побуна против принуде спољашњих ауторитета, залагање за духовну слободу, за одбрану аутономије или самоодређења човека.”¹³⁾ У овој прегнантној формулацији, односно дефиницији Просветитељства, садржани су елементи који су по свом карактеру како либерални (духовна слобода, односно морална аутономија), тако и демократски (политичка аутономија). Институције за које се залажу како либерална, тако и просветитељска традиција јесу: владавина закона¹⁴⁾, примат индивидуалних права, као и уставом ограничена власт. Вредности које ове две традиције истичу као своје постулате јесу: слобода, култ разума и науке, као и идеја прогреса.

Вера у врхунску вредност разума и науке, коју деле либерални и просветитељски интелектуални покрет, ослања се на беконовско обећање да ће критичка употреба разума и развој науке обезбедити материјални, културни и, напokon, морални прогрес. У том смислу, напредак просвећености водиће општем напретку човечанства, а сва зла у друштву посматрају се као последица одсуства просвећености. Теза о самоусавршавању човечанства кроз примену разума имплицира тезу по којој, како Џон Греј истиче: „Ништа у људској природи и људској средини не спречава остварење једног друштва у коме су сва природна зла сузбијена, а вечите људске лудости- рат, тиранија, нетрпељивост- укинуте.”¹⁵⁾

Иако, дакле, идеја прогреса заснованог на критичкој употреби разума, јесте део либералне традиције, битно је напоменути да

12) *Ibidem*, стр. 31.

13) *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 943.

14) Владавина закона, а не људи- представља дистинктивни принцип либерализма.

15) Џон Греј, *Либерализам, op. cit.*, стр. 33.

нису сви теоретичари либерализма делили овај оптимизам. Примера ради, Дејвид Хјум (David Hume) и Адам Смит (Adam Smith) представљају ауторе који су истицали присуство ирационалних фактора у човеку и друштву. Либерално схватање историје, претежно мелиористичко, запало је у кризу почетком XIX века, са појавом песимистичке теорије Томаса Малтуса (Thomas Robert Malthus), по којој количина природних добара не расте у сразмери са повећањем броја становника. Либерални мислиоци XIX века, попут Константа (Benjamin Constant), изражавали су сумњу у могућност бесконачног прогреса. Значајно је, такође, поменути Милову идеју по којој људи више неће бити опседнути богатством након достизања одређеног степена производње и благостања, „па ће се отворити могућност за једну богатију духовност и племенитију етику.”¹⁶⁾ Овај Милов аргумент, како Шелдон Волин (Sheldon Wolin) напомиње: „Означава инверзију једног од основних либералних постулата у историји: уместо схватања да се морални и интелектуални прогрес заснивају на непрестаном материјалном напретку, овде се истински прогрес повезује са престанком материјалног раста.”¹⁷⁾ Кант (Immanuel Kant) је, такође, истицао да напредак науке не води и напретку морала, иако је саму идеју прогреса сматрао регулативном идејом историјског процеса, а напредак просвећености посматрао као напредак човечанства.

Америчка (1776) и Француска револуција (1789), која се сматра кулминацијом Просветитељства¹⁸⁾, представљају тежњу за остварењем како кључних либералних, тако и демократских постулата. Можемо рећи да су ове револуције додале демократију на листу вредности за које се залаже либерализам. Оно што, међутим, раздваја либерални и просветитељски покрет, јесте реакција либералних мислилаца након искустава Француске револуције. „Револуционарни Терор навео је либералне мислиоце да преиспитају оптимизам и рационализам Просветитељства и одбаце тоталитарну теорију демократије.”¹⁹⁾ ‘Експеси француске Просвећености’, како наводи Џон Греј: „Разочарали су либералне наде у демократију и појачали страх од народног суверенитета.”²⁰⁾

16) Шелдон С. Волин, *Политика и визија*, „Филип Вишњић”, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 367.

17) *Ibidem*, стр. 367.

18) *Енциклопедија политичке културе*, *op. cit.*, стр. 945.

19) Џон Греј, *Либерализам*, *op. cit.*, стр. 35.

20) *Ibidem*, стр. 35.

*
* * *

Разноврсност погледа на свет, која је изнедрила либерални покрет на почетку модерног доба, није постала мања, већ и даље постоји, насупрот очекивањима свих политичких филозофија заснованих на Просвећености. „Дубоки доктринарни конфликти су још од појаве хришћанства постали важни: просветитељско обећање да ће напредак знања водити разрешењу доктринарних конфликта није се испунило.”²¹⁾ Овакво просветитељско обећање засновано је на вери у могућност формулисања једне рационалне моралности. С обзиром на, како се показало, немогућност оваквог рационалног реконструисања моралности, поставља се питање да ли је либерализам остао без темеља. У том смислу конзервативистичка критика либералних идеја може да послужи као корекција карактеристичних либералних илузија. Ова критика односи се на претераност либералних нада у људски разум, односно претераност либералног рационализма, као и на идеју прогреса.

ЛИТЕРАТУРА

- Бобио, Норберто, *Либерализам и демократија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995.
- Волин, Шелдон С., *Политика и визија*, „Филип Вишњић”, Службени гласник, Београд, 2007.
- Греј, Џон, *Либерализам*, ЦИД, Подгорица, 1999.
- *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Мил, Џон Стјуарт, *О слободи*, Филип Вишњић, Београд, 1988.
- Ролс, Џон, *Политички либерализам*, Филип Вишњић, Београд, 1998.
- Ролс, Џон, *Теорија правде*, ЦИД, Службени лист СРЈ, Подгорица, 1998.
- Станчић, Вишња, „Проблем моралног разилажења - етички и културни релативизам”, *Култура полиса*, год. IX (2012), бр. 19, стр. 51-61.
- Станчић, Вишња, „Ролсова идеја јавног ума”, *Српска политичка мисао*, 2/2013, стр. 47-59.

21) Видети шире о овом проблему у: Вишња Станчић, „Ролсова идеја јавног ума”, *Српска политичка мисао*, 2/2013, стр. 47-59.

Visnja Stancic

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF LIBERALISM

Resume

Liberalism is dominant political theory of the modern epoch which is characterized by methodological individualism, moral individualism and specific understanding of human being and history. These anthropological and historical elements of liberal theory are influenced by each other. Due to its rich historical diversity, relevance and enormous influence, it is of crucial importance to examine philosophical foundations of liberal theory. Throughout history liberal thinkers have been trying to make liberal principles based on universal arguments. Within the liberal tradition there are three distinct approaches regarding this issue: theory of natural rights (moral rights to life, liberty and property), utilitarianism theory and contractual approach. Since some liberal ideas are based on the philosophy of Enlightenment, it is also important to enquire relationship between these two intellectual traditions which cannot be identified with each other.

Keywords: liberalism, Enlightenment, the theory of natural rights, utilitarianism, methodological individualism, moral individualism.